

Ljubljana, Sarajevo, Beograd

Tone Peršak

Ne vem, v kolikšni meri bo na ta zapis vplivalo dejstvo, da sem ga začel pisati ravno v Beogradu; vendar je ponovno srečanje z mestom ob sotočju Donave in Save po dvanajstih letih, ki so minila, odkar sem zadnjič obiskal Beograd, in deset let po razpadu "Titove Jugoslavije" naredilo name močan in hkrati raznolik vtis. Podobno močan, četudi drugačen vtis kot srečanje s Sarajevom, mestom ruševin, štiri mesece pred tem.

Bil je zelo hladen večer. Hladen zunaj, na Kalemegdanu in na Ulici kneza Mihajla, kjer sem si privoščil polurni sprehod po ogledu televizijske oddaje, v kateri so črnogorska režiserka in srbska dramaturginja, črnogorski pisatelj oziroma pesnik in srbski režiser, vsi še dokaj mladi, razpravljali o razpadu preostanka Jugoslavije; o razhodu Črne gore in Srbije. Le nekaj ur pred ogledom te oddaje sem se kot predstavnik Slovenskega centra PEN udeležil slavnostne seje ob petinšedesetletnici ustanovitve Srbskega centra PEN v zgradbi fundacije Iva Andrića v Ulici Milutina Bojića (v zgradbi, ki nosi ime nobelovca, ki bi ga želeli kot "svojega" pisca v učbenikih predstavljati ne le Srbi, temveč tudi Hrvati in nemara tudi Bošnjaki). Na slavnostni seji smo seveda vsi, ki smo spregovorili, govorili o tem, kako nujno potrebno je ponovno vzpostaviti vezi, ki so nekoč povezovale pesnike in

pisatelje, esejiste in kritike na območju nekdanje Jugoslavije, ne da bi pri tem kdor koli obujal iluzije o bratstvu in enotnosti ali še kakšnih podobnih političnih konstrukcijah. Nagovori so gotovo izražali tudi neizogibno merico dvorljivosti, ki se ji ob takšni priložnosti preprosto ni mogoče odpovedati. Po drugi strani pa je na seji nedvomno bilo čutiti resnično željo po obnovi nekdanjih vezi, ki so bile vedno tudi osebne in ne le uradne in formalne. V dvorani je sedelo veliko starih znancev in prijateljev, ki so nekoč pogosto prihajali v Slovenijo: Jovan Hristić, Vuk Krnjević, Vida Ognjenović, Predrag Palavestra in mnogi drugi. Med njimi tudi Dobrica Ćosić, ki tokrat ni javno spregovoril niti besede. A vsi, ki smo govorili, smo obujali spomine, seveda vsi tiste lepše in prijetnejše spomine na nekdanja srečanja od Štatenberga do Struge in Budve ali od Novega Sada do Sarajeva ter Šibenika, Splita ali Dubrovnika in hkrati tudi zavoljo teh spominov ugotavljali, da so vezi, ki nas povezujejo, močnejše od vsega zla, ki se je v preteklih letih tako razbohotilo čez vse poti, po katerih smo svoje čase hodili drug k drugemu v goste. Besede, kot sodelovanje, povezovanje in duhovno sožitje, so bile postavljene v prostor kot nekakšni obnovljeni kažipoti ob poti v prihodnost. V isto smer sta kazala pot tudi nagovora generalnega sekretarja mednarodne organizacije PEN, Carlboma, in podpredsednika te organizacije in znanega madžarskega intelektualca Georga Konrada, ki sta se ravno tako udeležila slavnostne seje.

In potem, dve tri ure kasneje, so štirje še vedno mladi gledališčniki dokaj

hladno in razumno ugotavljali, da je povsem verjetno in logično, da se na posled razideta tudi Srbija in Črna gora. Ugibali so, da utegne biti to navsezadnje celo dobro in plodonosno, kolikor bodo vsega, kar jih je doslej brzdalo, osvobojeni ustvarjalci obeh narodov, ki pa vendarle govorita isti jezik, znali sodelovati in ohraniti skupne vrednote, ki se izražajo na ravni duhovnosti, vsebovane ravno v tem skupnem jeziku in nikakor ne v takšni ali drugačni politiki. Torej na eni strani obnavljanje pretrganih vezi in na drugi strani še zadnja razdružitev.

Sarajevo, kjer sem bil prvič po vojni v BiH nekaj mesecev pred tem srečanjem z Beogradom, je delovalo name veliko bolj tegobno kot na vsakem koraku optimistični Beograd. Še vedno vsaj do neke mere kot temna past, iz katere ni pravega izhoda. Ruševine, ki še vedno štrlijo v zrak kot okostja nekoč opevanega bratstva in enotnosti, ki naj bi svoj najbolj pravi dom imela ravno v Sarajevu, Dobrinja, mesto senc v nekoč prijetni četrti posamičnih in vrstnih družinskih hiš, in zelenice, spremenjene v pokopališča, pričajo o izgubljenosti neke iluzije, ki je še vedno ni nadomestilo nič vsaj približno enako privlačnega. Kljub belini nagrobnikov na velikem novem pokopališču padlih branilcev mesta na pobočju, nedaleč od nekoč razkošne stavbe Narodne in univerzitetne knjižnice, vsem znane po imenu "stara viječnica", ki je konec avgusta 1992 več dni tako razkošno gorela med televizijskimi poročili iz obleganega Sarajeva, je temeljna barva Sarajeva že pet let po končani vojni še vedno črna.

To barvo dobro nosi tudi Hanifa Kapidžić – Osmanagić, predsednica Centra PEN BiH, s svojo zgodbo o tem, kako je na povabilo francoske vlade najprej zapustila oblegano mesto in se potem kljub vsemu že čez nekaj mesecev spet vrnila v še vedno oblegano mesto, ker pravi "Sarajlija" druge ne zdrži. In vendar ima danes Sarajevo približno 160.000 prebivalcev manj kot pred začetkom vojne. Zato je razumljivo, da črnina prevladuje. Vseeno pa je nekemu, ki prihaja od ondod, kjer se je že udomačil kapitalizem, težko dojeti, kako je mogoče, da se ruševine tako počasi umikajo iz mesta, in da je celo zelo malo stavb, na katerih so vsaj v grobem, le s cementom zadelane luknje od krogel. Kljub temu te med vožnjo z letališča proti središču mesta ob pogledu na nebotične ostanke zgradbe Oslobođenja obide misel, da bi prav te ostanke kazalo ohraniti kot spomenik vojni za Sarajevo. Številna nadstropja, nanizana ob železobetonski hrbtenici nekdanjega nebotičnika, so se namreč po bombardiranju tako umetelno zgruznila vase, da so ostanke betonskih plošč in steklenih sten videti kot skrepenele plasti smetane, ki so se razlezele s pokvarjene torte. Sarajevo je torej videti kot izčrpan organizem, ki nikakor ne more preboleti posledic razkroja in surove vihre, ki sta ga prizadela. Mesto je v štirih letih obleganja, razpada in vojne izgubilo več kot četrtno prebivalstva, in ko poslušas preostale prebivalce, kako je bilo, kako je in kaj pričakujejo, se ti vsiljuje nadležna misel, da morda sploh ne verjamejo več, da mesto še lahko kdaj zares oživi in

zaživi v tako kipeče sožitje, v kakršnem naj bi bilo živelo do leta 1991.

Tudi sam sem že dolgo tega, petnajst let pred začetkom vojne, poltretje leto preživel v Sarajevu, pa se nisem znal povsem udomaćiti v tem mestu. Že tedaj se mi je vedno znova zdelo, da sožitje in strpnost, ki so ju vsi opevali kot avtentični izraz in dokaz bratstva in enotnosti, le nista tako prepričljiva. Po eni strani je dejansko vse delovalo, kot da je Sarajevo najverodostojnejši dokaz utemeljenosti zamisli "Titove Jugoslavije", ki je bila pravno gledano (Ustava SFRJ iz leta 1974) zgledna federacija, politično gledano pa v bistvu unitarna tvorba (dejansko oblast je imela ZKJ, ki je bila organizirana in je delovala po načelih demokratičnega centralizma). Po drugi strani pa ni bilo mogoče spregledati, da so poleg reprezentativnih ustanov in "delovnih organizacij" (danes bi rekli "podjetij"), v katerih so bili resnično zaposleni in so složno delovali predstavniki vseh treh bosensko-hercegovskih narodov, ves čas obstajale ustanove, delovne organizacije ali razna društva in združenja, ki so bila po sestavi etnično čista (samo srbska ali muslimanska ali hrvaška), ali pa so v posameznih uredništvih javnih občil, v vodstvih zelo pomembnih "delovnih organizacij", vsaj po govoricah sodeč, imele takšne etnično čiste skupine odločilni vpliv. Ne glede na vse to pa so prebivalci Sarajeva sami verjeli, da je ravno v Sarajevu dosežen ideal družbe, v kateri ni več medetničnih nestrpnosti in sovraštva. In še danes se marsikomu v Sarajevu zdi, da je bilo res tako in da je zlo prišlo v ljudi od kdo ve kod.

Ravno zato je, kot se zdi, prizadetost vseh teh, ki so verjeli in še verjamejo, tako neskončna. Kot da se jim je zgodila slepa usoda, na katero ni mogoče vplivati; kot v antični tragediji. Včasih je videti, kot da otrpli stojijo ob breznu, v katerem je izginila skoraj tretjina prebivalcev njihovega mesta, in ne morejo doumeti, kako in zakaj se je to brezno zgodilo. In najbrž je res težko doumeti, saj tudi sam pravzaprav ne razumem, kaj vse so storili in kako so lahko vse to storili posamezniki, ki sem jih poznal, z njimi prijateljeval in v nekaterih izmed njih vedno videl celo zglede notranje mirnosti in strpnosti. Pa so nekateri kljub temu postali ideologi SDA ali HDZ ali pa že v prvih dneh vojne odšli na Pale in se pridružili najtršemu jedru napadalnega srbstva, ki je vodilo vojno proti Bošnjakom in ne nazadnje tudi proti Sarajevu. Isto Sarajevo pa so branili tudi Srbi, med njimi ravno tako nekateri moji znanci in prijatelji, predvsem pa prijatelji onih drugih, ki so odšli na Pale in so morda celo neposredno sodelovali v obleganju mesta, streljali na položaje, ki so jih branili ti njihovi prijatelji, kolegi s filozofske fakultete ali sodelavci iz gledališča, v katerem so še nekaj mesecev pred tem z vso zavzetostjo skupaj pripravljali novo gledališko uprizoritev ali številko literarne revije. Tega ni lahko razumeti; tega razkola, ki nenadoma izbruhne med prebivalci istega mesta ali vasi, ulice, med člani istega gledališča ali istega uredništva časopisa.

Česa podobnega Beograd kljub vsemu ni doživel, četudi ne kaže podcenjevati demonstracij, ki so se zgodile pred

padcem Miloševićevega režima, in še posebej dramatične noči od petega na šesti oktober 2000, ko je bilo pravzaprav veliko več možnosti za izbruh državljanske vojne v Srbiji kot za kar koli drugega. In vendar se ta vojna ni zgodila. Slobodan Milošević je 6. oktobra priznal volilni poraz, in Beograd se je izognil usodi Sarajeva. Je pa Beograd tisto noč nedvomno preživel svojevrstno očiščenje in streznitev, ki je prav gotovo pomenila tudi sesutje nekakšnega čvrsto ukoreninjenega sistema predsodkov v zvezi z oblastjo in nosilci oblasti. Slobodan Milošević je menda prvi srbski "monarh", ki se je vdal in ki ga ni bilo potrebno ubiti ali vsaj izgnati, da bi mu lahko odvzeli oblast. Celo ta odmik od tradicije bržkone pomeni pretres, ki se ga Srbija še ne zaveda v polni meri. Res pa je, da zgodba z Miloševićem, kljub temu da se je ta medtem že znašel v priporu, morda še ni končana.

Trenutno je v Beogradu, kljub temu da se nova oblast še ni dodobra usedla v svoje fotelje (volitve v Srbiji, ki so za urejanje gospodarskih in socialnih razmer veliko odločilnejše kot zvezne volitve, so bile kasneje), čutiti precejšnji optimizem, češ da je vse že opazno bolje, kot je bilo, in da bo že v kratkem nedvomno še bolje. S tem optimizmom in samozavestjo je povezana po eni strani tudi dokajšnja neprizadetost velikega dela Srbov ob prizadevanju Črnogorcev, da zapustijo preostanek Jugoslavije. Po drugi strani pa je s tem optimizmom in drugimi občutki po odstopu Miloševića povezana tudi želja Srbov, da čim prej postanejo pobudniki novega zблиževanja in sodelovanja na

območju nekdanje Jugoslavije. Z dobrodošlico, kot je na primer stavek: "Hvala bogu, spet ste začeli prihajati!", te najprej pozdravi voznik razmajanega taksija, s katerim se pelješ z letališča v Beograd. Stari znanci in prijatelji se te razveselijo, ti podarjajo izvode svojih zadnjih knjig s posvetili, razglablajo o možnostih sodelovanja in preprosto ne gre drugače, kot da tudi sam vneto zagovarjaš misel, da je potrebno čim prej spet vzpostaviti vezi, ki so se pretrgale pred desetimi leti. Naposled je vse skupaj videti kot srečanje starih prijateljev, ki se zaradi spleta nepričakovanih okoliščin zelo dolgo niso videli, čeprav se v resnici ni zgodilo nič takega, kar bi lahko resno skalilo njihove odnose. Seveda je nekje v ozadju bilo čutiti tudi pridih zadrege. Navsezadnje se vsi, ki smo tisti dan opoldne sedeli v sejni dvoranici Srbskega centra PEN, bolj ali manj jasno spominjamo, kakšno vlogo je kdo igral v zadnjih desetih, petnajstih letih. Mnogi od nas smo bili delegati na zadnjih kongresih Zveze književnikov Jugoslavije, mnogi smo bili zelo dejavni v gibanjih in procesih, ki so povzročili razdružitev nekdanje SFRJ, in posamezniki smo vsaj začasno imeli tudi bolj ali manj pomembne, pa vendar opazne politične funkcije v državah, ki so nastale na območju razpadle Jugoslavije. Zato je razumljivo, da je bil med kratkim srečanjem v zgradbi fundacije Iva Andrića v Ulici Milutina Bojića in tudi na slavnostni večerji v hotelu Palas pogosto izrečen stavek: "Pogovarjajmo se o prijateljstvu, o sodelovanju in nikoli več o bratstvu in enotnosti!" In ravno tako ni nenavadno, da so med večerjo ob prvih kozarcih

vina kot duhovi oživele razprave, kakršnih se vsi spominjamo s srečanj pred desetimi leti in več. Mislim zlasti na ugibanja in domneve o pomembnih zgodovinskih dogodkih in osebah, o njihovih zaslugah in krivdah, o posledicah teh dogodkov in dejanj, torej na razprave, ob katerih se vsi nekdanji Jugoslovani zelo hitro zapletemo v prepire. In tudi te razprave opozarjajo, kako zelo važno je, kako se bomo lotili obnavljanja nekdanjih vezi in ali bomo znali razmejiti sodelovanje in povezovanje na kulturnem, gospodarskem ali katerem koli drugem področju od morebitnih političnih interesov, ki bi skušali obuditi kar koli od vsega tistega, kar je v tolikšnih mukah umrlo.



TONE PERŠAK

Pisatelji in pesniki, publicisti in filozofi smo bili, kot rečeno, v mnogih primerih pobudniki procesa razdruževanja, ki se je izrodil v najnovejši ciklus balkanskih vojn, in zato je razumljivo nekoliko resignirano in sva-reče razmišljanje Mirjane Miočinović, ki je na Regionalni konferenci PEN centra BiH (26. – 29. oktobra 2000 v Sarajevu), namenjeni ravno razmisleku o tem, kaj lahko pisatelji, pesniki, filozofi in drugi intelektualci storimo za odpravo posledic dogodkov, ki smo jih vsaj deloma sami povzročili, izrekla tudi naslednje stavke: "Minulo desetletje nas uči nekaj, česar tudi ob tej priložnosti ne bi smeli spregledati: pisec je nagnjen k temu, da si nalaga naloge, ki se jih običajni ljudje izogibljajo; nalaga pa si jih tudi zato, ker ve, da ne bo trpel posledic, ki jih trpijo običajni ljudje za svoja dejanja in izrečene besede. Kajti pisec je zaščiten s svojim poklicem, kar pomeni, da je zavarovan s splošnim prepričanjem, da vidi več in bolje od drugih, da ima dar predvidevanja in zaradi tega tudi pravico, da vodi ljudstvo po poteh, ki jih drugi niso sposobni uzreti. Ta magična avra, ki so jo drugod po svetu že v veliki meri zbrisali z glav svojih piscev in drugih intelektualcev, ker so jih izučile pogoste izdaje intelektualcev, opazne v tem stoletju, pa še vedno krasi glave piscev v našem prostoru. Ne glede na to, ali so to srbski, bošnjaški ali hrvaški pisci, še vedno jih dojemamo kot neke vrste vrače in odreševalnike, učitelje, ki nam zapovedujejo, kaj moramo početi, in nas poučujejo o pomenih pojavov in vsega tistega, kar se za pojavi skriva. To, da pisec lahko

bolje vidi od drugih, da lahko bolje razume smisel stvari kot drugi in da bi morda lahko zaznal 's svojo senzibilnostjo pojave, ki so še v povojih in ki jih je mogoče komaj slutiti' (D. Kiš), to ni sporno," je razmišljala Mirjana Miočinović in nadaljevala: "Vendar ta sposobnost, če odmislimo dar sporočanja, ni med pisci nič bolj razširjena in nič redkejša kot med vsemi drugimi božjim bitji, obdarjenimi z razumom in občutljivostjo. Zato je pripisovanje teh božanskih sposobnosti celotnemu poklicu ali sloju zelo nevarno početje, ki je daleč od resnice." To pa zato, je razlagala Mirjana Miočinović, ker so pisci pri sporočanju svojih dognanj in naukov in nemalokrat tudi svojih predsodkov v privilegiranem položaju, saj imajo na razpolago javna občila in možnost, da javno predstavijo te svoje resnice in poglede, ki ravno zato zelo radi dobijo ugled in težo javnega mnenja.

Stališče ugledne srbske intelektualke je gotovo pomenljivo, še posebej v luči posledic, ki jih je povzročila v nekaterih okoljih dejavnost intelektualcev, pesnikov, pisateljev, ne glede na to, ali je šlo pri tem za posameznike ali takšne ali drugačne skupine. O teh posledicah je bilo na sarajevski regionalni konferenci, ki jo je organiziral PEN center BiH na temo "Destrukcija, rekonstrukcija, konstrukcija", izrečenih veliko besed. In ravno zato je večina govornikov na konferenci razmišljala tudi o dolžnosti intelektualcev, pisateljev in pesnikov, da kaj storijo tudi za odpravo posledic besnila, ki se je zneslo nad ljudstvu tega območja po letu 1991.

"In mi v Sarajevu javno postavljamo vprašanje, ki ga je potrebno osvetliti z vseh plati: Kaj lahko storijo ljudje dobre volje, ki se poslužujejo peresa (pisalnega stroja ali računalnika, saj je vse to 'pero!'), da bi s svojimi spisi in svojimi idejami prispevali k razvoju kulture v službi miru, torej proti vojni, tej kolektivni rakrani človeštva, za katero so krivi ljudje sami," je nagovorila udeleženec konference Hanifa Kapidžić – Osmanagić. "Na koncu tega mučnega 20. stoletja, prepolnega vojn in pokolov, je mir najbolj vzvišen in najdostojnejši cilj kakor tudi najnujnejša potreba; pogoj, brez katerega, s pomočjo sofisticiranih sredstev destrukcije, celotno človeštvo drvi v propad. Destrukcija bi lahko bila popolna in dokončna. V Bosni in Hercegovini, dovolite mi, da to poudarim, smo plačali najvišjo ceno za to, da bi to dojali." Ponudila je tudi možni odgovor na svoje vprašanje: "Toda misleči ljudje, intelektualci morajo najprej, v največji možni meri in zelo natančno analizirati prihodnost. 'Iskati' moramo, vendar tudi 'ustvarjati' (kot je pisal Proust) poti, ki vodijo v obnovo strpnosti in skupnega življenja narodov, ki že od davnine prebivajo na teh tleh." Zavzela se je za načrtno prizadevanje za ponovno vzpostavitev vezi med narodi na območju BiH in v širšem prostoru med narodi nekdanje SFRJ in tudi med narodi celotnega Balkana in Srednje Evrope.

Po drugi strani pa se je razhod dveh zadnjih, še povezanih republik nekdanje Jugoslavije zdel ob gledanju televizijskih anket v hladnem beograjskem popoldnevu kot nekaj povsem

normalnega in celo že težko pričakovanega. Prav tisto soboto so v Srbiji, v večini večjih mest, organizirali svojevrstno raziskavo javnega mnenja. Na trgih so namestili velike plakate, na katere je lahko vsak mimoidoči zapisal, ali soglaša z razcepitvijo ostanka Jugoslavije ali ne in zakaj misli tako, kakor pač misli. V televizijski reportaži o tem izrekanju prebivalcev Srbije je prišla do izraza nekakšna vzvišena užaljenost velike večine govornikov, ki bi jo lahko povzeli kot stavek: "Pa naj že enkrat odidejo, če si to res tako želijo; kdo pa jim kaj hoče?" In vendar bo ta ločitev, če bo do nje res prišlo, zelo zaznamovala tako Srbe kot Črnogorce. Zveza med njimi je bila vendarle precej čvrstejša kot zveza med Srbi in Slovenci, da o povezavi med Srbi in Hrvati ne izgubljam besed. Seveda pa so se medtem že tudi zgodile parlamentarne volitve v Črni gori in znova vse postavile v pat položaj. Ali bo dejansko prišlo do ločitve Srbije in Črne gore, na kar so zdaj menda že celo Srbi bolj pripravljeni kot Črnogorci, je povsem negotovo.

O razlogih za razpad Jugoslavije, ki po mojem prepričanju kot država dejansko ni več imela prihodnosti, o vlogi, ki smo jo pri tem odigrali pisatelji, pesniki in drugi intelektualci, in ne nazadnje o naši soodgovornosti za dogodke zadnjih desetih let, pa tudi o razlogih za ponovno vzpostavitev povezav in sodelovanja med narodi na območju nekdanje Jugoslavije na področju kulture, sem tudi sam govoril v Sarajevu, seveda pod vtisom še vedno porušene prestolnice na neki način fiktivne in najbrž nesojene države Bosne

in Hercegovine. V Sarajevu, kjer smo se morda prvič po desetih letih spet zbrali predstavniki vseh nacionalnih centrov PEN z območja nekdanje Jugoslavije, je bilo namreč izrečenih veliko besed o nujnosti ponovne vzpostavitve nekdanjih vezi med ljudmi, ki delujemo na področju kulture. Izrečena je bila celo misel, da smo ravno pisatelji in pesniki, ki smo kot posamezniki in kot "ceh" pred leti morda celo najdejavnije spodbujali gibanje za združitev nekdanje Jugoslavije, dolžni največ storiti, da se ob spoštovanju novih političnih okoliščin vsaj na ravni duha in kulture sovražstvo in nestrpnost umakneta medsebojnemu spoštovanju in sodelovanju in da se demokracija uveljavi tako znotraj sleherne nove države kakor tudi v odnosih med njimi. Vendar sem tedaj slutil, da bi bilo potrebno videti in doživeti tudi Srbijo in vsaj do neke mere zaznati še vzdušje v Beogradu. Poleg tega so konec oktobra 2000 v Sarajevu vsi čakali na volitve, po katerih naj bi se v Bosni in Hercegovini končala vladavina nacional(istič)nih strank in začela postopna dejanska izgradnja države svobodnih in enakopravnih državljanov ne glede na to, ali posameznik pripada temu ali onemu med sprtimi narodi. In zdelo se je, da je v Sarajevu v tistih dneh v pričakovanju volitev tlelo upanje kot morda še nikoli dotlej v vseh letih po sklenitvi premirja v Daytonu. Očitno pa je to veljalo le za Sarajevo, in še v Sarajevu samo za del prebivalstva, ki se je že ves čas zavedal, da politika nacional(istič)nih strank ne more pripeljati do ustvarjalnega sožitja treh še vedno sprtih narodov znotraj Bosne

in Hercegovine kot celote. To je torej veljalo v prvi vrsti za intelektualce, zbrane tudi v PEN centru BiH, ki so si, po izjavah sodeč, zelo želeli zmage nenacional(istič)nih strank. Tem večje je najbrž njihovo razočaranje po volitvah, ki so ne glede na kompromis z vlado t. i. federacije prinesle ponovitev že vidnega, o čemer priča tudi zaplet z razglasitvijo hrvaške samouprave v Hercegovini.

Povsem drugačno je, kot rečeno, vzdušje v Beogradu. Vztrajam pri tej svoji oceni, kljub drugačnim ocenam nekaterih slovenskih novinarjev, ki radi poročajo o pesimizmu prebivalcev Jugoslavije, ki da ga je čutiti v komentarjih ljudi z ulice o političnih razmerah. Te ocene je bilo še posebej pogosto slišati ali mogoče brati v slovenskih javnih občilih po prvem aprilu, ko je v Beogradu prišlo do aretacije nekdanjega predsednika Slobodana Miloševića. Verjamem, da Beograd in še bolj vsi drugi kraji v Srbiji naredijo na marsikoga tak vtis, ker so pač vsi ti kraji videti bolj zanemarjeni od naših vasi in mest, kjer zelo radi očistimo svoja dvorišča in vrtove, četudi marsikdaj svinjarijo zmečemo samo čez plot ali vsaj v najbližji gozd. Po drugi strani novinarji sprašujejo ljudi predvsem po njihovem mnenju o politiki in politikih, in odgovori na takšna vprašanja so tudi v Srbiji največkrat bolj ali manj stereotipni. Zelo malo je ljudi, ki so na vprašanje, kako ocenjujejo to ali ono politično odločitev ali tega ali onega politika, pripravljeni odgovoriti po premisleku in neobremenjeno oziroma neodvisno od nekakšnega prevladujočega stereotipa, da so politiki tako

ali tako vsi pokvarjeni. Sam sem v tistih treh dneh vendarle zaznal v Beogradu dokaj drugačno vzdušje, in to tudi na ulici, v gledališču ali v trgovinah in gostinskih lokalih, in ne le med tistimi nekaj desetimi pisatelji in pesniki ali publicisti, ki sem jih imel priložnost srečati. In to se mi zdi pomembno. Ne glede na poulične ocene posameznih političnih dejanj in politikov, o katerih poročajo novinarji, se mi zdi, da v Beogradu in nemara tudi v vsej Srbiji, kljub pomanjkanju in drugim težavam, prevladujeta vera v prihodnost in zaupanje, da se stanje izboljšuje. O tem so me prepričevali taksisti in celo prodajalka v trgovini s sadjem, ki je na moje vprašanje, zakaj prodaja že precej sparjene sadeže kivija, odgovorila, da pač drugačnih nima, a da še pred kratkim kivija in podobnih dobrot sploh ni bilo moč dobiti.

Če se sedaj vrnem v Ljubljano, je kljub zagotovilom politikov, da moramo čim prej začeti vsestransko sodelovati z nekdanjimi jugoslovanskimi republikami, sedaj državami, in kljub trditvam številnih predstavnikov slovenskega gospodarstva, da že obnavljajo vezi in trgovske kanale, ki niso bili nikoli v celoti zamašeni, videti, kot da pri večini ljudi ni posebne volje in potrebe po obnavljanju nekdanjih vezi. Posamezna podjetja res že velikopotezno posegajo v prostor nekdanje Jugoslavije, gradijo in odpirajo veleblagovnice, vlagajo v proizvodne obrate, obnavljajo svoje nekdanje prodajalne ipd. A to kljub vsemu nekoliko odstopa od najpogostejših tem politične retorike in tudi od tem, ki so predmet pogovorov na ulicah ali v gostinskih

lokalih. Tudi politika kakšnega res opaznega dejanja še ni podvzela. Seveda ne kaže spregledati, da je bil zlasti v zadnjih dveh treh letih do neke mere obnovljen nekdanji enotni jugoslovanski športni prostor z vzajemnim občudovanjem in zagrizeno tekmovalnostjo vred. Največ pa se je verjetno že zgodilo ravno na področju kulture; tudi zato, ker so slovenski kulturniki (zlasti Slovenski center PEN in posamezni pesniki ter pisatelji in tudi gledališčniki in drugi) tudi v času vojn najintenzivneje ohranjali stike s kulturniki v BiH (zbiranje pomoči za pisatelje in pesnike ter za gledališčnike BiH, obiski v obkoljenem Sarajevu, prizadevanja Slovenskega centra PEN in posameznih slovenskih intelektualcev, da bi svetu posredovali resnico o dogajanju na območju nekdanje Jugoslavije ipd.). Zelo pomembno je, da je bilo tudi že v času najnovejših balkanskih vojn organiziranih več gostovanj posameznikov ali celotnih ansamblov v Sloveniji (tudi iz Srbije) ali, v zadnjih letih, tudi slovenskih v nekdanjih drugih republikah. Toda naj še enkrat poudarim, izrazito prevladujoča usmeritev v Sloveniji, predvsem zaradi glasne in ozke enosmernosti politične retorike, ki vso svojo pozornost posveča izključno vključevanju v EU in NATO, ostaja zagledanost na Zahod, tako rekoč hlepenje po vsakršni, naj bo še tako malenkostni ljubeznivosti Zahoda. Zato je v številnih primerih mogoče opaziti, da Slovenija vzpostavlja nekakšen vzvišen odnos do držav, nastalih iz nekdanjih drugih republik SFRJ; četudi je morda to celo prej izraz strahu pred ponovnim zdrsom na Balkan kakor izraz kakšne posebne samozavesti, ki

nam je tako zelo primanjkuje tudi v odnosih z drugimi državami in deli Evrope. Se pa ta čudni odnos, ki se žal kaže kot ponižnost do močnejših in napihovanje pred domnevno slabšimi, izraža na več ravneh. Gospodarsko sodelovanje si marsikdo predstavlja zlasti kot nekakšno pobiranje smetane v državah, ki se ne morejo in ne znajo braniti, kakršnega v državah, ki so nekoliko mirneje prešle v "demokracijo" (torej tudi v Sloveniji in še posebej v Madžarski, Češki, Slovaški) udeležujejo zahodne države. Na področju zunanje politike bi radi delili nasvete, zlasti kot nekakšni poštarji supersilnih ZDA, pred katerimi se naši zunanji politiki vedno znova začnejo potiti, v tujem imenu in v tujo korist pomagali dušiti nerazrešene spore med "balkanci" ipd.

Morda je tudi zaradi nevarnosti, ki izhajajo iz tako na kratko in pomanjkljivo opisanih razmer v Beogradu (nekritični optimizem z zelo malo stvarne podlage, morda celo odsotnost čuta za realnost), Sarajevu (letargija in depresivna apatija) in Ljubljani (napihovanje kot prikrievanje pomanjkanja samozavesti) in ki bodo imele najslabše posledice prav za nas same, tako pomembno opozorilo, ki ga je v Sarajevu na omenjeni konferenci izreklo kar nekaj govornikov. Mislim na opozorilo, da smo pisatelji, pesniki, razni publicisti, skratka intelektualci v mnogih primerih soodgovorni za vse, kar se je v preteklih desetih letih dogajalo na območju nekdanje Jugoslavije, in da je naša dolžnost, da prispevamo k blaženju ran, k vzpostavljanju pretrganih vezi in demokracije na celotnem

območju nekdanje skupne države, ne da bi pri tem ponovno začeli spodbujati rast kakšnih neprimernih političnih iluzij. Da torej opozorimo na smiselnost obnavljanja nekdanjih vezi, seveda v omejenem obsegu in predvsem na nekaterih področjih.

Z vidika Slovenije in slovenske kulture lahko navedem še en razlog, ki gotovo velja tudi za vse druge narode na tem območju. Gre za to, da območje nekdanje SFRJ predstavlja neke vrste razširjeni, vendar še vedno izrazito naš kulturni prostor. Pri tem kajpak upoštevam tudi to, da je slovenska kultura neločljivi del evropske kulture (in civilizacije), ki se je razvila na podlagi antične grške in judovsko krščanske kulture (kulturologi in zgodovinarji kulture bi seveda dodali, da je na razvoj evropske kulture vplivalo še veliko dodatnih komponent, a to za našo temo ni pomembno). Toda za razmah slovenske kulture je bil ta naš širši ("jugoslovanski") kulturni prostor kot prostor, v katerem je slovenska kultura neposredno odmevala in vplivala in iz katerega je neposredno črpala motive, teme in oblikovne spodbude, tako rekoč temeljnega pomena. Seveda ni mogoče mimo neposrednih vplivov sočasne srednjeevropske ali kar nemške in francoske kulture na primer na Linhartu, Prešernovega sodelovanja s Poljaki, pomembne vloge dunajskega Burgtheatra na začetke slovenskega poklicnega gledališča ali pomena znanih evropskih šol za likovno umetnost na posamezne skupine slovenskih likovnikov oziroma na posamezne likovne umetnike. Isto bi lahko ugotavljali pri glasbenikih. Res je

tudi, da je na primer Gustav Mahler preživel nekaj časa v Ljubljani itd. Toda če si predstavljamo območje zaje-manja (motivov, tem, idej, oblikovnih spodbud) in vplivanja neke kulture kot območje koncentričnih krogov, ki se širijo od središča, kjer se dogaja nacionalna kultura, za katero nam gre, pri čemer je vsak naslednji in tudi večji krog hkrati tudi že manj izrazit (iz njega prihaja manj vpliva na središče, in tudi središče manj vpliva nanj), potem je kulturni prostor nekdanje Jugoslavije gotovo tisti krog, ki je bil in je še najbližji središču, ki ga lahko imenujemo tudi skupni slovenski kulturni prostor. Ta drugi krog je bil za razvoj moderne slovenske kulture ključnega pomena. Že slovenski protestanti so delovali tako rekoč z roko v roki s hrvaškimi. Tudi v 19. stoletju je bilo kar precej ustvarjalnih stikov. Razmah in razrast slovenske nacionalne kulture v 20. stoletju pa si je praktično nemogoče predstavljati brez nenehnega sodelovanja in tako rekoč tekoče menjave idej, vsebin in prijemov znotraj kulturnega prostora tedanje Jugoslavije. Razvoj slovenskega gledališča bi bil brez gostovanj Branka Gavelle, Dina Radojevića, Dejana Mijaća, Georgija Para, Ljubiše Ristića, Ljubiše Georgievskega, Vide Ognjenović ali Slobodana Unkovskega verjetno zelo drugačen, kot je bil. In obratno. Slovenski režiserji in igralci, od Ignacija Borštnika, Bojana Stupice, Mire Stupice, Steva Žigona pa do Mileta Koruna, Dušana Jovanovića, Zvoneta Šedlbauerja, Vita Tauferja idr., smo odločilno sooblikovali gledališče po vseh nekdanjih republikah od Hrvaške do Makedonije. Najbolj znani

hrvaški dirigenti so bili tako rekoč stalni gostje, že skoraj hišni dirigenti orkestru Slovenske filharmonije. Prešerna ali med sodobniki Pavčka, Zlobca, Šalamuna ali B. A. Novaka srbski ali tudi bosenski kolegi pesniki radi imenujejo kar "naši pesniki". Isto bi najbrž lahko rekli vsi nekoliko zahtevnejši slovenski bralci za nekatere pisatelje, na primer za Iva Andrića, Miroslava Krležo, Branka Čopića, Mešo Selimovića, Aleksandra Tišmo, Danila Kiša, in za vsaj pet šest pesnikov. Skratka, če smo pred razdružitvijo SFRJ opozarjali, da ni mogoče vsiljevati konstrukta nekakšne skupne jugoslovanske kulture, kar si je jugoslovanska politika občasno želela, smo že tedaj vedeli in še sedaj vemo, da je prepletanje in prežemanje nacionalnih kultur v tem prostoru na vseh ravneh, medsebojno vplivanje in tudi zavestno zgledovanje bilo tako intenzivno, da je najbrž težko najti kaj podobnega kjer koli v svetu. Vse to je veliko pomenilo za razmah teh kultur in jim hkrati dajalo večjo moč in prodornost, torej nekakšno širše zaledje, ki je vsaki od teh kultur omogočalo tudi višjo stopnjo samozavesti in prodornosti. Zato je tako važno, da se temu svojemu širšemu kulturnemu prostoru in zaledju ne odpovemo, ne glede na politične spremembe, oziroma da obnovimo povezave znotraj tega kulturnega prostora.

Pomembno je tudi to, da je ne glede na boleče zgodovinske izkušnje bilo to območje v preteklosti, kar zadeva produkcijo duha, vedno zelo plodovito in dinamično. Raznolikost, ki je po eni strani povzročala vedno nove politične

pretrese in vojne, je po drugi strani spodbujala ustvarjalnost in zelo živo umetniško in intelektualno skupnost ter druženje. Toliko in tako živahnega prepletanja, vzajemnega oplojevanja in sodelovanja med različnimi nacionalnimi kulturami je, kot rečeno, težko zaznati kjer koli drugje v svetu. Že res, da je Jugoslavija bila v določenem pomenu besede unitarna država in da je v njenem jedru ves čas delovala bolj ali manj opazna težnja po nekakšni stopitvi ali zlitju narodov in nacionalnih kultur v nekakšno novo nadnacionalno konstrukcijo in kulturo ("kultura proletarcev", "jugoslovansko gledališče", skupna jedra ipd.), vendar je po drugi strani tudi res, da je bilo zelo veliko prevajanja z vsem spoštovanjem posebnosti avtorjev, zelo veliko gostovanj na področju gledališča, pesniških festivalov, vseh mogočih prireditvev, na katerih so se predstavljali posamezniki in pomembni umetniški dosežki iz vseh nacionalnih kultur z območja Jugoslavije, in da je obstajala tudi nekakšna skupna zavest in samozavest, ki je bila morda celo pomembnejša, kot se je zdelo tedaj in se zdi še danes. Ta zavest o skupnosti jugoslovanskih narodov in o nekakšni dodatni identiteti kot nadgradnji lastne nacionalne kulturne identitete, na katero smo bili v tistih časih, kot se zdi, neprimerno ponosnejši in z njo veliko zadovoljnejši, kot smo danes, nam je kljub vsem težavam z "jugoslovanstvom" dajala tudi moč in, kot že rečeno, samozavest. Občutek, da smo del nekakšne širše in močnejše skupnosti, je bil pomembnejši, kot smo si bili tedaj pripravljeni priznati. To vidimo šele sedaj, ko se počutimo tako izpostavljene

in na razpolago vsakomur in vsakršnim vplivom in bi se tudi zato tako radi čim prej skrili pod kap katere koli močnejše in večje politične in kulturne strehe. Tudi zato je najbrž prav, da tudi sami kaj več storimo za obnovo nekdanjih kulturnih povezav, znotraj katerih smo se praviloma dobro počutili, razen kadar sta začeli na kulturno področje posegati pragmatična politika ali ideologija s svojimi konstrukti. Prepričan sem, da vsaj delno obnovo nekdanje skupnosti na področju kulture potrebujemo tudi ali še posebej ob vstopanju v nove politične povezave (EU), saj bomo prav s pomočjo tega zaledja laže ohranili svojo duhovno in jezikovno identiteto. In to nikakor ni protievropsko stališče. Nasprotno. Evropa želi biti in ostati Evropa narodov, med katerimi naj bodo meje ukinjene in omogočen prost pretok ljudi, kapitala in idej, vendar ta vizija Evrope vsaj za zdaj ne vključuje tudi zlivanja in ukinjanja raznolikosti narodov, jezikov in kultur. Mi pa očitno potrebujemo še nekdanj časa, da bomo dovolj samozavestni, močni in, naj ne bo narobe, če tako zapišem, tudi dovolj zadovoljni s seboj in svojo samopodobo, da ne bomo kar mehanično prevzemali vsega tujega in se odrekli lastnemu. Pri tem nam je opisano zaledje sorodnih kulturnih identitet, s katerimi smo in lahko ponovno smo skupnost na področju kulture, lahko samo v korist. In ostalim nekdanjim jugoslovanskim narodom ravno tako. Zato gre pri tem tudi za njihovo korist, in ne le za našo potrebo ali željo ali celo za naše izkoriščanje tega zaledja. Če si vsi skupaj tega zaledja, ki ga omogočamo drug drugemu, ne bomo zagotovili, se nam

prav lahko zgodi, da nas bo kaj kmalu posrkalo v kakšne druge povezave in kulturne konstrukte, v katerih bomo najbrž Slovenci igrali veliko bolj podrejeno vlogo, kot smo jo kdaj v Jugoslaviji. V kaj takega bi se, denimo, utegnili izroditi tudi politična pobuda Avstrije po vzpostavitvi nekakšne zveze med državami in narodi na območju nekdanje Avstro-Ogrske.

Morda se bo ob teh besedah kdo vprašal, čemu smo potem sploh želeli razdružitve Jugoslavije pred desetimi in še nekaj več leti, če sedaj tako potrebujemo te povezave z istimi nacionalnimi kulturami, s katerimi smo tedaj že živeli v isti državi. Tu in tam bi se kdo celo utegnil posmehnuti, ker o tem piše nekdo, ki si je nekoč z vsemi močmi prizadeval za razdružitve in je to dokazoval s številnimi članki in javnimi nastopi. Vendar v vsem tem ni kakšne posebne nedoslednosti, kot bi nemara kdo mislil. Tudi v letih 1987 (začetek odpora proti amandmajem k Ustavi SFRJ) do 1991 (razglasitev neodvisnosti in vojna za Slovenijo ter mednarodno priznanje slovenske države) ni nikoli šlo za zanikanje smisla sodelovanja in povezovanja med jugoslovanskimi narodi na področju kulture. Že tedaj pa je bilo in še vedno je vsakomur, kdor je razmišljal ideološko neobremenjeno, docela jasno, da Jugoslavija, kakršna je bila, preprosto ni mogla preživeti. Povojna ali "Titova Jugoslavija" je bila možna samo dotlej, dokler sta bila mobilizacijski naboj ideje in povezovalna moč Titove karizme tako učinkovita ali tudi nasilna, da sta preprosto zadušila in izrinila vse silnice, ki so v resnici ves čas ogrožale

jugoslovanski politični konstrukt (po eni strani velikosrbske težnje po hegemoniji, po drugi strani težnje drugih narodov po višji ravni nacionalne avtonomije; poskusi demokratizacije t. i. družbenopolitičnega sistema in liberalizacije ter uvajanja tržnih zakonitosti v gospodarstvo itd.). Tedanja ZKJ je povsem utemeljeno ugotavljala, da Jugoslavija po Titovi smrti lahko preživi samo, če bo država postala bolj unitarna in če bo oslABLJENO nadnacionalno ideologijo nadomestilo nekaj drugega, kar bi moralo biti veliko učinkovitejše. Ker poskus s spremembami in dopolnili zvezne ustave, kljub sprejemu teh dopolnil, v bistvu ni uspel, ker je bila federacija že povsem razkrojena, zamisli spremembe v konfederacijo pa odločilni dejavniki niso želeli sprejeti, je do razpada tako rekoč moralo priti. A vse to nima nikakršne posebne zveze in tudi ni v neskladju z izredno intenzivnim sožitjem na ravni kulture, jezikov in celo nekakšne tradicije sodelovanja, od povezav med slovenskimi in hrvaškimi protestanti in sodelovanja ter medsebojne podpore v začetku 19. stoletja (Kopitar in Karadžić) do izredno, že omenjene, visoko razvite menjave in sodelovanja na področju gledališča, prevajanja poezije in proze, številnih vsejugoslovanskih festivalov in razstav, kar vse je trajalo do leta 1991.

Nekdanji jugoslovanski kulturni prostor za slovensko kulturo še vedno predstavlja nekakšen širši, a še vedno domač prostor, v katerem slovenska kultura veliko bolj zanima možne bralce in gledalce ali poslušalce kot kulturne odjemalce v kakšnem drugem kulturnem prostoru. Zato je v tem

prostoru veliko več možnosti za predstavljanje naših filmov, za razstave naših likovnih umetnikov, za prevode slovenskih literarnih del ali gostovanja naših gledališč. In obratno kajpak tudi. Slovenska kultura je v tem prostoru znana in cenjena, in to ji navsezadnje omogoča tudi samozavestnejše predstavljanje v širšem evropskem prostoru in svetovnem prostoru. Vse to pa je v luči vstopanja Slovenije v politične povezave z zahodnim svetom (EU in morda tudi Nato) zelo pomembno, ker ob očitnem primanjkljaju samozavesti v razmerjih s politikami in kulturami zahodnega sveta takšno zaledje Slovenija zelo potrebuje. Iz te povezave bi lahko Slovenija črpala moč in posledično preseгла sedanje podleganje vsakršnim, seveda ne javno deklariranim zahtevam po odrekanju svoji kulturni identiteti in vplivom kulturnih vzorcev, ki se v mnogih primerih prav nič ne prilegajo ljudstvu z drugačno tradicijo in na ravni kulture nemalokrat više razvitim sistemom vrednot. Obnova nekdanjega skupnega kulturnega prostora na območju nekdanje Jugoslavije bi potemtakem utegnila imeti za prihodnost Slovenije in njene kulture in tudi za prihodnost kultur drugih nekdanjih jugoslovanskih narodov zelo velik pomen. Zato bi bilo pametno prisluhniti pobudam in željam po obnovitvi vezi, novih prevodih, medsebojnih objavah v revijah, pogostejših gledaliških gostovanjih in pogostejših odkupih filmov med državami na tem območju. To bi moralo postati pomembna sestavina slovenske kulturne politike. Podobno kot to velja in se dogaja tudi na Skandinavskem polotoku.